

ABSTRACTS

A Reading of the Relationship between Philosophical and Political Dynamism in the Thought of Darius Shayegan

Bahram Akhavan Kazemi^{*}

Farzaneh Sadat Komeili^{**}

The correspondence or lack of correspondence between philosophical and political paradigms within the epistemic constellation of thinkers is a profound issue that motivated the authors to examine this question in the thought of Darius Shayegan. Shayegan's intellectual life is structured into three distinct periods, each of which—and its corresponding philosophical and political implications—has been analytically explored.

Within this three-stage dynamism, Shayegan first, through works such as *Asia versus the West*, *Mental Idols and Eternal Memory*, and *Corbin: The Horizons of Spiritual Thought*, introduces the notion of the “in-between human” and articulates his concern regarding the encounter between East and West, emphasizing the decline of spirituality. He maintains that Shi'ism constitutes the most fundamental identity-forming factor; therefore, the clergy are regarded as the most suitable agents for guiding political life.

In the second phase, as reflected in *What Is a Religious Revolution?*, *The Broken Gaze*, and *Under the Skies of the World*, Shayegan expresses his concern over the fusion of ideology and religion through the figure of the “ideological human,” and identifies the “differentiating human” as a means of escaping cultural

^{*}Corresponding Author: Full Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Sciences, Shiraz University, Iran.

kazemi@shirazu.ac.ir

0000-0003-3869-0257

^{**}Ph.D. Student of political thought, Department of Political Science, Faculty of Law and Political Sciences, Shiraz University, Iran.

farzaneh.komeiliii@gmail.com

0000-0002-6555-5651

schizophrenia. During this period, Shayegan's anti-Marxist and anti-revolutionary orientations become clearly evident.

In the third phase, articulated in *New Enchantment*, *The Merging of Horizons*, and *Five Climates of Presence*, Shayegan, by acknowledging the exigencies of the age of globalization, introduces the "playful subject" as a subject capable of transcending boundaries. He also presents democracy as the best available political model, insofar as it provides the conditions necessary for dialogue and tolerance.

Keywords: Darius Shayegan; philosophical and political dynamism; the in-between human; the ideological human; the playful subject.

Introduction

In intellectual–political studies, later thinkers, in comparison with earlier ones, often offer more accurate interpretations of contemporary developments, owing to their direct engagement with and lived experience of present-day exigencies. Among such late modern thinkers who possessed both a remarkable command of the treasury of human knowledge and a keen understanding of contemporaneity was the late Darius Shayegan. Darius Shayegan was a thinker with a free spirit who could not tolerate confinement within fixed and rigid frameworks, nor the abandonment of intellectual exploration. As he states in *Under the Skies of the World*: "I do not like to confine or bind myself within any domain whatsoever. I have always wished to pass from one boundary to another, for I constantly fear paths that are already trodden and worn. Any doctrine or teaching, insofar as it constitutes a closed system, suffocates me."

In this article, the method of data collection is documentary research. The data-gathering instruments in the documentary method include all printed sources such as books, encyclopedias, journals, newspapers, weeklies, periodicals, dictionaries, printed interviews, academic journals, conference proceedings, indexed texts available in databases and on the internet, and any identifiable and citable source containing material related to Darius Shayegan. In order to explicate the trajectory of his thought, his views are structured into three distinct

periods. The events of each period, the thinkers who inspired him, as well as the intellectual dimensions and political considerations characterizing each phase, will be examined and analyzed. Through this approach, the philosophical dynamism embedded in Shayegan's thought will be elucidated.

The First Phase of Shayegan's Thought (1960s–1970s)

In the first phase of his intellectual development, Shayegan's principal intellectual references include Nietzsche, Heidegger, Jaspers, Tillich, Guénon, Ortega y Gasset, and Jung. His strong inclination toward mystical and spiritual discussions even led to his interest in Jung and the latter's school of psychology. Shayegan studied with Allameh Tabataba'i, benefited from the teachings of Rafi'i Qazvini and Mehdi Elahi Qomsha'i, and established close intellectual and personal relations with Seyyed Jalal Ashtiani and Seyyed Hossein Nasr. He also regularly attended the sessions of Allameh Tabataba'i and Henry Corbin. Shi'i thought and Islamic mysticism constituted the most important foundations shaping Shayegan's intellectual outlook during this period. *Asia versus the West*, centered on the dualism between East and West, became Shayegan's most significant work in the first phase of his thought. This was perhaps due to the prevailing anti-Western atmosphere within society, which welcomed any work written even in critique of the West. Consequently, the West was evaluated as an aggressive civilization that endangered our heritage and therefore had to be avoided rather than embraced. Shayegan elaborates on the notion of the interregnum as the historical destiny of ancient civilizations in their encounter with modernity. He argues that a double illusion, itself born of two assumptions, manifests in the two negative forms of Westoxication and self-alienation, thereby giving rise to the period of interregnum. Shayegan initially conceptualizes his central concern in terms of the decline of spirituality. Since nihilism is a global process that has also penetrated the East, it has led to the decline of Eastern spirituality as well. Shayegan's initial solution to the crisis of spirituality is resistance to modernity and its essence, namely nihilism. Our task in this condition is to safeguard identity, primordial memory, and inherited tradition against the onslaught of Western thought; to preserve the core

of identity, the entrusted burden, and complete fidelity to it—in other words, to preserve Asia in the face of the West.

The Second Phase of Shayegan's Thought (1980s)

Following the victory of the Islamic Revolution, Shayegan came to realize that ideology is the illegitimate offspring of the Enlightenment, and that the new form of despotism does not arise from religion, tradition, culture, or even the shari'a, but rather from the ideologicalization of tradition—an essentially modern and profoundly contemporary phenomenon. While acknowledging the flexibility and adaptability of cultures and civilizations, he rejected the view that the West was in decline and should therefore be abandoned. Instead, he arrived at the conviction that "today, the problems of the West are no longer confined to the West; they have become planetary problems. They are our problems as well. The value of our age lies precisely in the fact that crises can only be resolved through the convergence of efforts from all sides." Shayegan's understanding of modernity takes the form of critical thought, which, while recognizing the achievements and advantages of this fundamental transformation, does not overlook its shortcomings. "Cultural schizophrenia" and "withdrawal into the shell of the self," two terms coined by Shayegan, refer to the condition of inhabiting two ontological realms simultaneously and being unable to distinguish between them. Especially in an age of plurality and cultural hybridity, in which new ideas constantly overflow, the preservation of a coherent sense of existence becomes increasingly difficult. From Shayegan's perspective, the problem of non-Western societies lies in conceptual confusion and cultural schizophrenia, whereas the problem of Western societies is the crisis of spirituality. Shayegan characterizes the human of this second phase as the "ideological human," one who unconsciously merges two contradictory epistemic paradigms. He refers to this unconscious act of fusion as unconscious Westoxication. In Shayegan's view, "these two terms (revolution and Islam) have no ontological kinship with one another. Each moves within a different galaxy. Their points of reference and the axes around which they revolve possess distinct colors and qualities. Revolution is a human,

historical, Western, and negative idea and experience, whereas Islam and the Abrahamic tradition are grounded in submission to the One God, derived from revelation and prophecy, and regard the human being as shaped by an eternal will and a pre-creation plan, bearing the vicegerency and the entrusted burden.”

The Third Phase of Shayegan’s Thought (1990s–2000s)

In the third phase, Shayegan, earlier than most Iranian thinkers, turns his attention to the “Other,” which he regards as the foundation and cornerstone of the future world. For Shayegan, dialogue constitutes the sole path toward realizing such a world. In *New Enchantment*, he comes to terms with the condition of cultural schizophrenia and, in embracing pluralism, expresses hope that spirituality can be preserved within modernity—a spirituality that no longer necessarily belongs to Iran, Islam, or the East. “Cultural mosaic” is the term Darius Shayegan employs to describe the cultural condition of societies in the contemporary world. The concept of the cultural mosaic refers to the expansion of communications, interactions, and cultural exchanges in light of the growth and spread of technological and communicative tools. According to Shayegan, modernity addresses only the legal, political, and economic frameworks of human life, while the inner dimensions of existence remain beyond its reach. He thus considers Eastern mysticism as a potential solution to the problems of the modern world. Modernity has neglected vast areas of our existential domain, and the spirituality entrusted within religions is capable of filling this void. Shayegan states that there is nothing surprising about his belief in democracy; he supports democracy because he knows of no alternative to it. Moreover, as someone who embraces multiplicity of thought, he values diverse opinions and their plurality. “A single party,” he remarks, “resembles a single political soul, which, no matter how elevated or noble, fills me with fear and trembling. I harbor a natural aversion to any reductive or simplifying tendency.”

Conclusion

In conclusion, and by way of synthesis, it should be stated that by presenting a threefold formulation of the intellectual dynamism of

Darius Shayegan, this article situates him, in the first phase, as a thinker inspired by figures such as Nietzsche, Heidegger, Jung, Henry Corbin, Allameh Tabataba'i, and Seyyed Hossein Nasr—an influence that strengthened his inclination toward mysticism and his critical stance toward modernity. One of Shayegan's most fundamental intellectual concerns during this period is the decline of spirituality in the West and its critical examination. The "in-between human" is Shayegan's own term for a subject situated in a condition that is neither purely Eastern nor purely Western, yet simultaneously both Eastern and Western. Politically, Shayegan in this phase maintains that the ever-flowing spring of Shi'ism has historically served as the principal source of Iranian identity and that today as well, the guardians of this spring—namely the clergy—are entrusted with the administration of the political sphere. The views of this intellectual phase are most clearly articulated in the works *Asia versus the West*, *Mental Idols and Eternal Memory*, and *Corbin: The Horizons of Spiritual Thought*.

In the second phase of Shayegan's intellectual life, his central concern shifts from the East–West dichotomy to the tradition–modernity dichotomy. In this reorientation, he distances himself from figures such as Jalal Al-e Ahmad and Ali Shariati, while maintaining a clear separation from Marxist and revolutionary thought. The most significant event shaping this second phase is the Islamic Revolution. Shayegan subjects this event to profound questioning in the book *What Is a Religious Revolution?*, arguing that revolution and religion are incommensurable concepts whose coexistence is practically impossible, and identifying ideologization as the principal pathology of their forced conjunction. The duality of the ideological human and the differentiating human is emphasized by Shayegan to underscore the dangers of ideology and its diffusion within the social realm. Subsequently, *The Broken Gaze* and *Under the Skies of the World* further complete the contours of this second intellectual phase by introducing concepts such as cultural schizophrenia and conceptual confusion to explain the prevailing condition.

The third and final phase of Shayegan's intellectual trajectory is shaped by postmodern influences. Through works such as *New*

Enchantment, The Merging of Horizons, and Five Climates of Presence, Shayegan seeks to highlight the exigencies of the age of globalization and the dissolution of boundaries in thought, art, and technology. In such a world, the playful subject emerges—a subject constantly engaged in boundary-crossing experiences and more exposed than ever to encounters with the 'Other'. In this period, Shayegan explicitly affirms the effectiveness of democracy and, despite its shortcomings, regards it as the best available model, insofar as it offers greater possibilities for dialogue and tolerance on a global scale than any alternative.

References

- Ayoobi, Ehsan & Sadat, Fereshteh & Far, Etefagh & Amir, Dabiri & Mehr, and Jahaghi, Mohsen & Dabirimehr, Amir (2021) "The Place of Tradition and Modernity in the Works and Thought of Dariush Shayegan before the Islamic Revolution of Iran", *International Journal of Political Science*, Vol 11, No 1, 109-120.
- Barkhordari, Aref (2011) "The Essence of Political Philosophy in Iran during the Islamic Period", *Siasat*, Volume 41, No. 4, Winter, pp. 1-19. (DOI: 10.22059 / jpq.2016.59021)
- Boroujerdi, Mehrzad (1999), *Iranian Intellectuals and the West*, translated by Jamshid Shirazi, Tehran, Farzan
- Dabbagh, Soroush (2011) *The Melodious Song of Sorrow; Reflections on Contemporary Enlightenment*, Tehran, Kavir
- Farastkhah, Maqsood (2019) "Five Versions of Dariush Shaygan in Five Decades", *Contemporary Wisdom*, Institute for Humanities and Cultural Studies, Year 10, Issue 1, pp. 173-192. (DOI: 10.30465 / cw.2019.4265)
- Farrokhi, Sophia and Jaseb Nikfar (2017) "The Problematics of Iranian Identity in the Thought of Dariush Shaygan", *Cultural Sociology*, Institute for Humanities and Cultural Studies, Bahman, Volume 8, Issue 4, pp. 85-111. (DOI: 10.30465 / gsc.2017.2764)
- Ghezelsofla, Mohammad Taqi and Sakineh Mash Sani (2010) "Cultural Iran in the Thoughts of Dariush Shaygan", *Political Science*, Azar, Volume 5, Issue 4, pp. 7-34. (Available at: <https://ensani.ir/fa/article/260759>)
- Hesam Ghazi, Rojan and Mohammad Nejad Iran (1401) "Finding the Roots of the Evolution of Dariush Shaygan's Attitude to Modernity",

- Siasat Quarterly, Volume 52, Issue 3, pp. 665-690. (DOI: 10.22059 / jpq.2022.333555.1007886)
- Khorramshahi, Baha'uddin (2018), Ganj Shaygan, Bukhara, No. 124, June - July, pp. 258-260
- Pourhassan, Qasim (2019 A) Reflection on rereading Dariush Shaygan's narrative of Iranian poetry, Institute for Humanities and Cultural Studies, December 2, 1401, available at: <https://www.ihcs.ac.ir/fa/news/18238>
- (2019 B) Shaygan can be called a thinker of cultures; Three intellectual periods of Dariush Shaygan, 18 Aban 1400, available at: <https://www.mehrnews.com/news/4635483>
- Quchani, Mohammad (2018), One of the Few Liberal Intellectuals, Bukhara, No. 124, June - July, pp. 201-202
- Ruhol Amin, Seyed Ehsan and Morteza Afshari (1400) "Comparison of the views of Jalal Al-Ahmad and Dariush Shaygan on contemporary Iranian art with an emphasis on the issue of identity", Quarterly Journal of Perspective, No. 58, pp. 71-87. (DOI: 10.22051 / pgr.2021.33234.1090)
- Sadatinejad, Seyyed Mehdi and Nahid Ghamarian (2017) "Analyzing the Concept of Tradition from the Perspective of Iranian Thinkers: A Study of the Thoughts of Dariush Shaygan and Seyyed Hossein Nasr", Siasat Quarterly, Volume 47, Issue 2, pp. 393-410. (DOI: 10.22059 / jpq.2017.63229)
- Shaygan, Dariush (2009) "Whether I like it or not, I am an Easterner," interview with Dariush Shaygan, Mehrnameh monthly magazine, issue 2 (May), available at: <https://www.hamooniran.ir/item/4036>
- (2014) Under the Skies of the World, 7th edition, Tehran, Farzan
- (2016) "The Iranian Quadrilateral Identity", interview with Dariush Shaygan, Etemad Newspaper, No. 3704
- (2017) Blending of Horizons, first edition, Tehran, Farzan
- (2018 A) Mental Idols and Eternal Memory, second edition, Tehran, Farzan
- (2018 B) New Enchantment: Forty-Piece Identity and Mobile Thinking, 10th edition, Tehran, Farzan
- (2019) Asia Against the West, fourth edition, Tehran, Farzan

Tabashir, Mohammad and Abolfazl Shakouri (2018) "Reading Dariush Shaygan's Works Based on the Concept of the Playful Subject", *Theoretical Politics Research*, Fall and Winter, Volume 13, Issue 24, pp. 31-57. (DOI: 10.22070 / iipr.2018.3075.1278)

دوفصلنامه علمی «پژوهش سیاست نظری»

شماره سی و هشتم، پاییز و زمستان ۱۴۰۴: ۲۸-۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۳۰

نوع مقاله: پژوهشی

خوانش نسبت دینامیسم فلسفی و سیاسی در آرای «داریوش شایگان»

بهرام اخوان کاظمی*

فرزانه السادات کمیلی**

چکیده

همخوانی یا عدم همخوانی نگره‌های فلسفی و سیاسی در منظومه معرفتی متفکران، موضوع عمیقی است که نویسندگان را نسبت به تحلیل این مهم در آرای «داریوش شایگان» راغب ساخت. حیات اندیشه‌ای شایگان در سه دوره صورت‌بندی و مابه‌ازاهای فلسفی و سیاسی هر یک، واکاوی شده است. در این دینامیسم سه مرحله‌ای، شایگان نخست با نوشتن کتاب‌های «آسیا در برابر غرب»، «بت‌های ذهنی و خاطره ازلی» و «کوربن، آفاق تفکر معنوی» و معرفی انسان بینابین، دغدغه خویش درباره مواجهه غرب و شرق را با تأکید بر هبوط معنویت مطرح نموده، باور دارد که تشیع، بنیادی‌ترین عامل هویت‌بخش است. از این‌رو روحانیت، مناسب‌ترین افراد برای هدایت زندگی سیاسی هستند. شایگان دوم در کتاب‌های «انقلاب مذهبی چیست؟»، «نگاه شکسته» و «زیر آسمان‌های جهان»، نگرانی بابت امتزاج ایدئولوژی و مذهب را در قالب انسان ایدئولوگ، بیان نموده، راه فرار از اسکیزوفرنی فرهنگی را «انسان تفکیک‌گر» معرفی می‌کند. در این دوره، رویه‌های ضد مارکسیستی و ضد انقلابی شایگان، خود را آشکار می‌سازد.

* نویسنده مسئول: استاد تمام، گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، ایران

kazemi@shirazu.ac.ir

0000-0003-3869-0257

** دانشجوی دکتری اندیشه سیاسی، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دانشگاه شیراز، ایران

farzaneh.komeiliii@gmail.com

0000-0002-6555-5651

شایگان سوم در «افسون‌زدگی جدید»، «آمیزش افق‌ها» و «پنج اقلیم حضور» با به رسمیت شناختن اقتضائات عصر جهانی شدن، سوژه بازیگوش را به عنوان سوژه‌ای که امکان درگذشتن از مرزها را دارد و دموکراسی را به سبب تأمین امکان گفت‌وگو و مدارا، بهترین نسخه موجود در عرصه سیاسی معرفی می‌نماید.

واژه‌های کلیدی: داریوش شایگان، دینامیسم فلسفی و سیاسی، انسان بینابین، انسان ایدئولوگ و سوژه بازیگوش.

مقدمه

دست‌بافته معرفت بشری، ماحصل تار و پودِ جدّ و جهد متفکرانی است که هر یک به قدر بضاعت خویش، رج بر رج بافته‌های پیشینیان افزوده‌اند. متفکران متأخر به نسبت متقدمان، امکان مشاهده‌گری دست‌بافته‌ای کامل‌تر را دارند و به همین سبب واجد اشراف بیشتری بر وضع موجود دست‌بافته معرفت بشری و آنچه وضع موجود را رقم زده است، هستند. علاوه بر نکته طرح‌شده در باب اعتبار خوانش آرای متفکران متأخر، اینان به دلیل ابتلا به اقتضائات معاصر، نظرهای صائب‌تری در شرح آنچه در حال جریان است و نیز ارائه راهکارهای عملیاتی در اختیار دارند. از جمله متفکران متأخری که هم اشراف کامل نسبت به دست‌بافته معرفت بشری داشته و هم عنصر معاصریت را به نیکی دریافته بود، مرحوم «داریوش شایگان» است که در ادامه به معرفی مختصری از وی خواهیم پرداخت و سپس جریان اندیشه‌ای وی را در قالب سه دوره صورت‌بندی نموده، رخدادهای واقع‌شده، متفکران الهام‌بخش، ابعاد اندیشه‌ای و ملاحظات سیاسی وی در هر یک از دوره‌ها را بحث و بررسی خواهیم کرد تا از این رهگذر، دینامیسم فلسفی مستتر در آرای وی را فهم نموده، بازتاب این تحولات را در حوزه نگرش‌های سیاسی شایگان رصد نماییم.

داریوش شایگان در سال ۱۳۱۳ در خانواده‌ای تاجرپیشه (در زمره طبقه متوسط و حتی بالای شهری قرار دارد) در تهران چشم به جهان گشود. پدرش (محمدرحیم شایگان)، ترک‌زبانی شیعه و مادرش (زولوگیدزه آباشیدزه باگراتیون)، گرج‌تباری سنی بود و دایه‌اش تباری روسی داشت. پزشک خانوادگی شایگان‌ها، زرتشتی و راننده‌شان از آشوریان بود. شایگان در نوجوانی به مدرسه فرانسوی‌زبان سن‌لویی در تهران رفت و در آنجا فراگیری زبان فرانسه را آغاز نمود و باب آشنایی‌اش با ارامنه، آشوری‌ها و یهودیان حاضر در مدرسه گشوده شد. وی سپس به ایتالیا، سوئیس، فرانسه و انگلستان سفر نمود و در رشته‌های پزشکی، حقوق، فلسفه و زبان‌شناسی، تحصیلات دانشگاهی خود را پی گرفت. پس از مهاجرت به اروپا در انگلستان و سوئیس به زبان انگلیسی نیز تسلط یافت و با فرهنگ اروپایی نیز مأنوس گردید. در نهایت دانشگاه سوربن را برای تحصیل در مقطع دکتری انتخاب کرد و زیر نظر ژان هربر، استاد برجسته هندشناس، مطالعات

خویش را به پیش برد و دکترای هندشناسی‌اش را از دانشگاه سوربن اخذ نمود. نزد هانری فرای، فراگیری زبان سانسکریت را آغاز کرد و پس از بازگشت به ایران از آموزش‌های برهمن ایندوشکر، استاد زبان سانسکریت دانشگاه تهران بهره می‌برد. این دایره گسترده از تنوع ادیانی، فرهنگی، زبانی و نژادی، امکان زیست همدلانه و گفت‌وگومدارانه در عین تکثر را برای شایگان مسجل ساخته بود.

شایگان در سطح بین‌المللی، موفق به اخذ مدال ورمی، جایزه بزرگ آکادمی و نیز نشان لژیون دونور فرانسه شد. وی از معدود پژوهشگران ایرانی است که افکار و اندیشه‌های فلسفی او بر فضاهای معرفتی فراتر از ایران تأثیر گذاشته است. نام شایگان با ایده «گفت‌وگوی تمدن‌ها» پیوند خورده است که برای او در سال ۲۰۰۹، «جایزه گفت‌وگوی جهانی» را به ارمغان آورد (Ayoobi, 2021: 110).

علوم انسانی در ایران پیش از انقلاب، دو مسیر متمایز داشت: در مسیر نخست، این علوم را چه‌بسا با جهت‌گیری انتقادی و روشن‌فکرانه می‌بینیم که معطوف به تغییر و رهایی‌اند. گاه فحوای سیاسی پیدا می‌کنند و رنگ و بوی تعارض‌های اجتماعی را به خود می‌گیرند [دانشگاه‌ها و مؤسسات خصوصی - امیرحسین آریان‌پور، ناصر پاکدامن و هما ناطق]. ولی در مسیر دوم، علوم انسانی بیشتر درصدد تحقیقات تخصصی برکنار از مناقشات جاری اجتماعی است و در نهایت می‌خواهد فرهنگ ایرانی و زبان فارسی و دانش و حکمت تمدنی را بسط دهد و ضعف و قوت آن را بفهمد، مراودات این فرهنگ با فرهنگ‌های دیگر را دنبال کند و از ضعف و قوت‌ها سربرآورند. در پی آن لایه‌های عمیق‌تر فرهنگ‌ها زیر آسمان‌های جهان بودند [مؤسسات مطالعاتی و تحقیقاتی: بنیاد فرهنگ ایران، مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها، پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران - داریوش شایگان، نائل خانلری، سید حسین نصر، مجید تهرانیان، صادق کیا و بهرام فره‌وشی] (فرستخواه، ۱۳۹۸: ۱۷۴).

مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها به ریاست داریوش شایگان در تاریخ ۲۸ مهر تا ۷ آبان ۱۳۵۶، همایشی با عنوان «آگاهی تاریخی و هویت فرهنگی» برگزار نمود و در آن، متفکران تراز اول جهان از جمله هانری کربن، ایزوتسو و بوردیو برای ایراد سخنرانی به ایران آمدند. محوریت سخنرانی کربن به چگونگی گسترش نیهیلیسم در جهان ماده‌گرا

اختصاص داشت. ایزوتسو درباره مکتب ذن، احسان نراقی درباره گفت‌وگوی تمدن‌ها، سید حسین نصر در باب استیلای جهان‌شمول غرب و شایگان درباره موتاسیون مواجهه فرهنگ‌ها سخنرانی کردند.

آنگونه که استاد بهاء‌الدین خرمشاهی تعبیر می‌کنند، شایگان «مردی است بسیار دان و بسیار خوان» (خرمشاهی، ۱۳۹۷: ۲۵۸). وی دایره مطالعاتی بسیار گسترده در حوزه‌های متنوع و متعدد داشت و از بزرگانی چون کانت، نیچه، هایدگر، یاسپرس، هانری کربن، گنون، تیلیخ، ارتگا گاست، یونگ، فوکو، دلوز، سهروردی، مارسل پروست، شارل بودلر، فردوسی، سعدی، حافظ، مولانا، خیام، مونتینی و... الهام گرفته بود و خود را به بهره‌گیری صرف از کتاب‌ها نیز محدود نمی‌ساخت. دایره تعاملات وسیعی داشت و از هر که بوی معرفت می‌شنید، بدو نزدیک می‌شد و از او بهره می‌گرفت و عجیب نیست که گروه اساتید، دوستان، آشنایان و شاگردان وی، متکثر باشد؛ از هانری کربن گرفته تا سید احمد فردید، سید حسین نصر، علامه سید محمدحسین طباطبایی، آیت‌الله ابوالحسن رفیعی قزوینی، حکیم مهدی الهی قمشه‌ای، سید جلال‌الدین آشتیانی، احسان نراقی، شاهرخ مسکوب، رضا داوری اردکانی، سید مصطفی محقق داماد، محمد مجتهد شبستری، غلامحسین ابراهیمی دینانی، مصطفی ملکیان، محمود دولت‌آبادی، ایرج افشار، باستانی پاریزی، محمدرضا شفیعی کدکنی، هوشنگ ابتهاج، بهاء‌الدین خرمشاهی، آیدین آغداشلو، مسعود کیمیایی، عباس کیارستمی و

داریوش شایگان، روحی آزاد و جست‌وجوگر داشت که قرار گرفتن ذیل چارچوب‌های مسلم و قطعی و دست کشیدن از جست‌وجوگری را تاب نمی‌آورد. خود در این‌باره چنین می‌گوید:

«دوست ندارم که خودم را در یک حوزه - هرچه باشد - محبوس و مقید کنم. همان‌گونه که یک هندشناس کامل عیار نیستم، یک سالک معتبر نیز نشده‌ام، من همواره خواسته‌ام که از مرزی به مرز دیگر بگذرم، زیرا همیشه از راه‌های رفته و کوفته می‌هراسم. آیین و آموزه هرچه باشد، نظام بسته مرا خفه می‌کند. همواره در یک سلول تنگ، احساس ناراحتی می‌کنم. همین خود دلیل چپ و راست رفتن‌های من

است... تنها می‌خواستم متفکری آزاد از بند همه تعلقات حرفه‌ای

باشم» (شایگان، ۱۳۹۳: ۷۴-۷۵).

تجربه زیسته و چگونگی متفکر با جهان پیرامونی خویش، در تصور وی از معیار ایده‌آل زندگی انسانی، بسیار مؤثر است. داریوش شایگان نیز چنین است و تجارب زیسته‌اش در طلب و ترسیم آینده آرمانی، بسیار دخیل بوده است. «عابر مرزی» و «خانه‌به‌دوش سیار»، واژگان و اصطلاحاتی است که بازتاب‌دهندهٔ عصاره و نیز طلب وی از جهان است.

روش جمع‌آوری داده‌ها در این مقاله، روش اسنادی است. ابزار جمع‌آوری داده‌ها در روش اسنادی، کلیه اسناد چاپی مانند کتاب‌ها، دایره‌المعارف‌ها، مجله‌ها، روزنامه‌ها، هفته‌نامه‌ها، نشریه‌ها، فرهنگ‌نامه‌ها، مصاحبه‌های چاپی، مجله‌های پژوهشی، کتاب‌های کنفرانس‌های علمی، متون چاپی نمایه‌شده در پایگاه‌های اطلاعاتی و اینترنت و هر منبع قابل چاپ و قابل شناسایی است که حاوی مطالبی درباره داریوش شایگان باشد. مقاله پیش روی برای دستیابی به طرح تحولات تفکری مرحوم داریوش شایگان، از روش کیفی تحلیل محتوای توصیفی بهره برده و با غور در آرای مکتوب وی و نیز نظرهای صاحب‌نظران درباره مختصات اندیشه‌ای شایگان، مدون شده است.

پیش از ارائه صورت‌بندی سه‌گانه تحولات تفکری داریوش شایگان، مقتضی است درباره نسبت اندیشه اجتماعی - سیاسی و اندیشه فلسفی شایگان، نکاتی را ذکر نماییم. ابتدا آنکه داریوش شایگان واجد نگرش هستی‌شناختی بود. آرای وی در زمینه‌های گوناگون معرفت‌شناسی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، هنری و حتی دینی، از نگرش هستی‌شناختی وی سرمنشأ می‌گرفت. همین سرمنشأ واحد بود که آرای شایگان را از پراکندگی و تشتت رهاانیده و وحدت و انسجامی قابل رؤیت به افکارش بخشیده است. به تعبیر دیگر، آنچه در روبنای فکری شایگان ملاحظه می‌گردد، همه بر شالوده و زیربنای هستی‌شناسانه او مبتنا دارد. هستی‌شناسی وی که بافتی شرقی دارد، تمامی تمدن‌های مشرق‌زمین را قابل جمع بر سر یک سفره می‌داند و مغرب‌زمین از آنجا که واجد هستی‌شناسی دیگری است، لاجرم در تقابل با شرق قرار می‌گیرد.

نکته دیگر آنکه شایگان، تکرر زیست فرهنگی و اجتماعی امروز را می‌پذیرد و ذیل

این پذیرش به عنوان امری موجود، به خلأهای بنیادین انسان تأمل می‌کند. شایگان در پی گشایش معمای چگونگی ایجاد هماهنگی میان غرب مدرن و شرق سنتی، از یکسو پیشرفت‌های عملی جدید را می‌پذیرد، زیرا بر این نکته آگاه است که این پیشرفت‌ها در زمینه‌های مختلف زندگی انسانی جواب می‌دهند؛ از طرف دیگر، بر کشاندن معنویت سنتی به شرایط کنونی پای می‌فشارد، زیرا نگران از دست رفتن هویت از پیش تعیین شده جهان سنتی است و حضور در دنیای تازه را با همان هویت‌ها می‌پسندد (برخورداری، ۱۳۹۰: ۱۴-۱۵). پذیرش واقعیت جهان موجود، عدم رضایت بدان و در سودای تحقق هویت خویش بودن، شایگان را مبدل به متفکری ایده‌آل‌گرا - واقع‌گرا ساخت.

ادوار دینامیسم اندیشه‌ای شایگان

شایگان دوره اول (دهه ۴۰ و ۵۰ هجری شمسی)

نیچه، هایدگر، یاسپرس، گنون، ارتگایی گاست، یونگ و تیلیخ، مهم‌ترین آبخورهای شایگان در دوره اول حیات اندیشه‌ای او هستند. تعلق خاطر او به جهان فراماده، او را به سمت روان‌شناسی، اسطوره‌شناسی و عرفان نظری و عملی سوق داد. شایگان در ابتدای دهه ۴۰ شمسی به خواندن عرفان و فلسفه ایران روی آورد. او نزد علامه طباطبایی می‌رفت، از رفیعی قزوینی و مهدی الهی قمشه‌ای بهره می‌برد و رابطه دستانه‌ای با سید جلال آشتیانی و سید حسین نصر برقرار کرد و همواره در جلسات علامه و کربن حضور می‌یافت. تفکر شیعی و عرفان اسلامی، مهم‌ترین بنیان‌هایی بودند که اندیشه شایگان را در این دوره شکل می‌دهند. دو نوشته مهم او با نام‌های «هانری کربن»، آفاق تفکر معنوی در اسلام ایرانی» و «بت‌های ذهنی و خاطرات ازلی»، محصول گشت فکری او در این دوره است. تا نوشتن کتاب معروفش یعنی «آسیا در برابر غرب»، شایگان متفکری شرق‌گراست که درون ایران فرهنگی و با مدد بن‌مایه‌های تفکر شیعی (برگرفته از علامه طباطبایی) و عرفان اسلامی (متأثر از کربن و آشتیانی) به تأمل می‌پردازد (ر.ک: پورحسن، ۱۳۹۸: ۱).

شایگان، متفکری بود که از دریچه شرق به جهان، به‌ویژه معنویت ایرانی می‌نگریست. در مفهوم هویت برای شایگان، «ایرانی بودن و در عین حال ایرانی نبودن» جهان را به عنوان یک زندگی فکری و معنوی خاص در نظر می‌گرفت. توجه به معنویت

در تمام دوران حیات فکری شایگان، بخش جدایی‌ناپذیر اندیشه و باور او باقی ماند و شایگان همواره متفکری معنوی و علاقه‌مند به معنویت و به‌ویژه میراث معنوی شرق بود که از سنت‌های عمیق و پیچیده دینی و عرفانی شرق سرچشمه می‌گرفت (Ayoobi, 2021: 111-112).

شایگان، نخست مسئله خود را به صورت هبوط معنویت، صورت‌بندی مفهومی نموده، تاریخ غرب و شرق را بر اساس این مفهوم بازخوانی می‌کند. بدین خاطر تاریخ و اندیشه غرب بدان جهت مورد تأمل قرار می‌گیرد که سبب‌ساز بحران معنویت شده است و وضعیت کنونی شرق از آن جهت که در آن، معنویت در حال افول است، مورد توجه قرار می‌گیرد. دغدغه درونی شایگان در این دوره بر نحوه نگاه او به غرب تأثیر می‌گذارد و او سیر تاریخ و اندیشه غرب را از زبان کسانی بازگو می‌کند که از بحران معنویت در غرب سخن گفته‌اند. از آنجا که نیهیلیسم، روندی جهان‌گستر دارد و شرق را نیز درنور دیده است، موجب هبوط معنویت شرقی نیز شده است. بنابراین از زاویه دید شایگانی که دغدغه معنویت دارد، مسئله و مشکل غرب و شرق، هر دو بحران معنا و هبوط معنویت است. راه‌حل شایگان نخست برای بحران معنویت، مقاومت در برابر مدرنیته و جوهره آن، یعنی نیهیلیسم است. این مقاومت از طریق بازگشت به هویت فرهنگی و معنویت فرهنگی خودمان میسر است. ما باید میراث درخشان گذشته خود را پروبالی دوباره دهیم. وظیفه ما در این وضعیت، پاسداری از هویت و خاطره ازل و میراث در برابر هجوم تفکر غربی، حفظ جوهره هویتی و بار امانت و وفاداری کامل به آن و به عبارتی حفظ آسیا در برابر غرب است (تباشیر و شکوری، ۱۳۹۷: ۲۱۲-۲۱۳).

از منظر شایگان، تقدیر تمدن‌های کهن در مواجهه با تمدن مدرن، به فترت رفتن است. «دوران فترت»، دوران «نه این و نه آن» است؛ در اقتضائات جهان جدید، ما را از گنجینه عظیم تمدنی خود بهره‌ای نیست و از سوی دیگر راه به سوی تمدن مدرن نیز به صورت بیراه برایمان باز است؛ دستانمان از دامان خاطره تاریخی‌مان کوتاه گشته و تصویر فتانه غرب از دور برایمان دست تکان می‌دهد، اما دستگیرمان نیست. این درد دوگانه، شیفتگی نسبت به جهان جدید (غرب‌زدگان) و دوری از جهان خویش (از خود بیگانه)، ما را دچار توهم ساخته است؛ آن هم «توهم مضاعف». ما کودکان دوره فترتیم؛

در فاصله بین احتضار خدایان و مرگ قریب الوقوعشان جای گرفته ایم؛ نه ایمان مولوی را داریم و نه تجربه هولناک کافکا را؛ نه دنیای رنگین رضا عباسی را می شناسیم، نه روح جنون زده وان گوگ را؛ نه خلوت با خود داریم و نه تنهای تنهایی؛ نه توکل به خدا داریم و نه مدعی اش هستیم؛ نه مجهز به تسلیمیم و نه مسلح به قدرت هیولاییِ نفی. بی هویتی اکنون، هویت ماست (شایگان، ۱۳۹۸: ۸۴).

«فراموش می کنیم که تمدن غربی، متنوع ترین تمدن روی کره خاکی است و از آنجا که این تفکر، همه مظاهر فرهنگی و علمی انسان را از بن مورد پرسش قرار داده و هیچ بخشی از هیچ حوزه شناسایی نمانده است که بدان راه نیافته و آن را بررسی نکرده باشد، نمی توان با تعصب و سرودن شعارهایی چند به مبارزه طلبیدش... غربیان به سیر نزولی تفکر خود پی بردند و آفات آن را تحلیل کردند، آنها بودند که شیوه پرسش کردن را به ما آموختند و به ما یاد دادند تنقیدشان کنیم و چه بسا از تجارب تلخشان عبرت بیاموزیم. اگر متفکران جسور غرب، جهش نمی کردند و انحرافات فکری خود را بر ملا نمی ساختند و به قدرت هیولایی نفی و آفات ملازم با آن پی نمی بردند، هرگز به ذهن یک مشرق زمینی بی خبر از دنیا خطور نمی کرد که به اینگونه مسائل بیندیشد و راه مقابله با آن را بررسی کند» (شایگان، ۱۳۹۸: ۲۸۱).

در فصل آخر «آسیا در برابر غرب» برخلاف اغلب متفکران دهه ۴۰ و ۵۰ که داد بازگشت به خویشتن می دادند و غرب را یکسره طرد می کردند، شایگان، آن را نقادانه بررسی می کرد (ر.ک: شایگان، ۱۳۹۵).

«آسیا در برابر غرب»، ادامه دوآلیسم شرقی - غربی در بتهای ذهنی و خاطره ازلای است، اما شهرتی بیش از آن یافت و به مهم ترین کتاب شایگان در دوره اول اندیشه های او بدل شد. این شاید به دلیل فضای غرب ستیزانه حاکم بر جامعه بود که از هر اثری که حتی در نقد غرب (و نه حتی ضدیت با آن) هم نوشته شده بود، استقبال می کرد و مآلاً برداشتی مطابق با آرای خود ارائه می داد. از ابتدای کتاب، فرض بر این گرفته می شود که تفکر غربی، پدیده ای تک و استثنایی بر کره خاکی است و به لحاظ پویایی و تنوع و

غناي مطالب، داراي قدرتي مسحورکننده است. اما سير تفکر غربی در جهت بطلان تدريجي جمله معتقداتی بوده که ميراث معنوی تمدن های آسیایي را تشکیل می دهند؛ تمدن هایی که در برابر تمدن غرب در دوره فترت هستند و مقهور نیروی نابودکننده ای که همان نیهیلیسم یا نیست انگاری است که از آن به «سير نزولی تفکر غربی» نیز یاد می شود. بنابراین غرب، تمدنی مهاجم و با خصلتی تحمیل گر ارزیابی می شود که ميراث ما را به خطر می اندازد. از این رو باید از پذیرش آن اجتناب کرد (قزلسفلی و معاش ثانی، ۱۳۸۹: ۱۴۵-۱۴۴).

انسان شناسی دوره اول (انسان بینابین)

شایگان در کتاب «بت های ذهنی و خاطره ازل»، خطای پنداشت غرب و شرق به عنوان دو محدوده جغرافیایی را رد می کند و عطف توجه مخاطب را به تفاوت معرفتی غرب و شرق سوق می دهد:

«غرب، گذشته از منطقه جغرافیایی، یک جهان بینی هم هست که بر دو هزار و پانصد سال تاریخ تکیه دارد. شرق که در آن شناسایی، بیشتر حضور ناشی از معرفت اشراقی است، یک نحوه وجود است. هر انسانی هم شرق خود را دارد، هم غرب خود را» (شایگان، ۱۳۹۷ ب: ۸۶).

عبارت آخر بیانگر آن است که در روزگار فعلی، هر انسان شرقی، امتزاج غرب تمدنی و شرق تمدنی را درون خویش وجد می کند.

شایگان، عرفان و معرفت عرفانی را شاکله اصلی معرفت مشرق زمین می داند. انسان شرقی نه از طریق افزودن، بلکه از طریق کاستن به فهم می رسد. برخلاف انسان غربی که می کوشد با اکتساب وجوه عقلانی - علمی، امکان تصرف در واقعیت را مهیا کند، انسان شرقی در جست و جوی حقیقت است و دستیابی به آن را منوط به پیراستن حجاب ها از وجود خویش می داند. خدا برای انسان شرقی، بدهتی بی واسطه است و به صورت تجلیات قدسی آن مطلقاً دیگر تجلی می کند و انسان، حضورش را در حالاتی ژرف مانند خوف، درد و سکوت می آزمايد. چنین خدایی، خدایی محاسبه گر یا خارج از جهان نیست، بلکه طبیعت، عرصه ظهورش و جهان و انسان، مظهر آن است. به نظر شایگان، برخورد غرب و شرق باعث تغییر موقعیت و ماهیت ما شده است (تباشیر و شکوری، ۱۳۹۷: ۲۰۵-۲۰۶).

زوال تدریجی ارزش‌ها و سلسله‌مراتب و اصول، از بین رفتن اشرافیت فکری و سرآمدن متفکر موجب می‌شود که انسان‌هایی پدید آیند که نه تاریخی دارند و نه ریشه‌ای. این انسان‌ها به دلیل نداشتن هیچ پیوندی با هیچ آرمان متعالی و تهی بودن، می‌توانند به آسانی بازیچه هر تجربه نو و در نتیجه طعمه بت‌های بازاری گردند. اینان چون هویت ندارند، مقهور هوا و هوس‌اند. مدعی‌اند بی‌آنکه وظیفه‌ای بشناسند، طالب رفاه هستند بی‌آنکه به هیچ ارزشی اعتقاد داشته باشند (شایگان، ۱۳۹۸: ۷۴).

چشم‌انداز سیاسی دوره اول

شایگان درباره ایران معتقد بود که اسلام و به‌ویژه مذهب شیعه، سرچشمه اساسی خطر ازمی مشترک ایرانیان است. برای شایگان، درست مانند آل‌احمد، شریعتی، نصر، نراقی و عنایت، ایران اسلامی و اسلام ایرانی چنان با یکدیگر آمیخته شده بود که دیگر تشخیص آن دو از هم امکان نداشت. اگر مذهب شیعه، دارایی معنوی اصلی ایرانیان است، پس روحانیون لزوماً آگاه‌ترین نگهبانان آن هستند. او نتیجه گرفت که «امروز طبقه‌ای که کم‌وبیش حافظ امانت پیشین ماست و هنوز علی‌رغم ضعف بنیه، گنجینه‌های تفکر سنتی را زنده نگاه می‌دارد، حوزه‌های علمی اسلامی قم و مشهد است» (بروجردی، ۱۳۷۸: ۲۳۴-۲۳۵). شایگان دوره اول، بر نقش بی‌بدیل منشأ شیعی هویت ایرانیان پای می‌فشارد و متخصصان، مبلغان و مروجان این حوزه را سردمدار حفظ و انتقال سرمایه سنتی ایران می‌داند.

نظام معرفتی و اجتماعی انسان شرقی، اساساً نظامی متفاوت از انسان غربی است. انسان شرقی، جهان را به صورت خیمه‌ای و سلسله‌مراتبی به فهم درمی‌آورد. ارزش‌های الهی و اشرافی در کار است تا ساختار سلسله‌مراتب اجتماعی - سیاسی را مشروعیت بخشد. در این ساختار عمودی، سخنی از حق انسانی و بهره‌مندی شهروندی نیست؛ بلکه تکالیف و وظایف است که ورد زبان‌هاست و همین تأکید بر مکلف بودن انسان است که دوگانه اطاعات - مرجعیت را در سامان اجتماعی محقق می‌دارد. آنچه سبب هویت‌بخشی انسان شرقی می‌شود، میزان وابستگی و امتزاج وی با علقه‌های خانوادگی، قومی، قبیله‌ای، نژادی و دینی است. به تعبیر گویاتر، هویت فردی را اجتماع است که تعریف می‌دارد، نه خود فرد. انسان شرقی، روابط ارگانیکی با هم‌نوعان خود برقرار

می‌سازد که مبتنی بر پیوندهای عاطفی، عصبیت‌های قومی و حریم‌های حیایی است. برخلاف نظام معرفتی و اجتماعی انسان شرقی، انسان غربی از فهم خیمه‌ای و سلسله‌مراتبی جهان عبور کرده و آن را درهم شکسته است. یکی از سه‌گانه‌های مهمی که پاشنه آشیل معرفتی تمدن غرب گردید، «برابری» است. به جای روابط عمودی متکی بر ارزش‌های الهی و اشرافی، اکنون تمرکز بر روابط افقی برابر و متکی بر «حق» است و نه تکلیف. طلب دستیابی به دال برابری و تأکید بر حق، جامعه‌ای هم‌تراز را به انسان غربی نوید می‌داد که تضمین‌کننده امکان برابری، قانون بود. انسان‌ها برابر نیستند، بلکه همگی در برابر قانون، دارای حق و تکلیف و بنابراین برابرند. حق، برابری، قانون، آزادی و دموکراسی از جمله پیشکش‌های انسان غربی به تمام انسان‌های جهان است.

در بخش‌هایی از کتاب «آسیا در برابر غرب»، داریوش شایگان به تأیید و پذیرش برخی از دستاوردهای مدرنیته اشاره می‌کند که در قالب ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی مورد توجه آسیا قرار گرفته‌اند. او معتقد است که رویکرد انتقادی، برقراری حاکمیت قانون، احترام به مسئولیت‌های مدنی، آزادی فردی و حقوق فردی، دستاوردهای کتمان‌ناپذیر و حتی قابل بهره‌هستند.

در این دوره، شایگان به دلیل تعلق خاطری که به نقادی غرب و گسترش این رویکرد در حوزه علوم انسانی ایران دارد، وارد تعامل با حکومت پهلوی می‌گردد تا از طریق بهره‌برداری از امکانات دولتی، متفکران جهانی این رویکرد را گرد هم آورده، هم‌افزایی گفتمانی رقم بزند. در همین راستاست که ریاست «مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها» را برعهده می‌گیرد. این مرکز در ۲۸ مهر تا ۷ آبان ۵۶، سمیناری با عنوان «آگاهی تاریخی و هویت فرهنگی» برپا می‌کند که در آن متفکران نامداری چون ایزوتسو، هانری کربن و پیر بورديو دعوت گشته، به ایران می‌آیند و به ایراد سخنرانی می‌پردازند.

شایگان دوره دوم (دهه ۶۰ هجری شمسی)

شایگان مانند تمام متفکران اصیل، آرای خود را در نسبت با زمانه خود شاکله و قوام بخشیده و بر این امر صحنه می‌گذارد که وقوع انقلاب اسلامی، تکانه‌های شگرفی در نظام ارزشی و اندیشه‌ای ما ایرانیان درباره آنچه برایمان واجد اعتبار بود، به وجود آورد و سبب

شد تا متأملانه روابط خویش به عنوان شرق را با جهان غرب مورد واکاوی قرار دهیم. از این زمان به بعد، دوگانه‌انگاری غرب و شرق، در نگاه شایگان رنگ می‌بازد و جای خود را به دوگانه «سنت و تجدد» می‌دهد. کتاب‌های «نگاه شکسته» و «انقلاب مذهبی چیست؟»، منعکس‌کننده بازنگری شایگان در آرای پیشین خود است.

شایگان دوم به‌ویژه در کتاب «زیر آسمان‌های جهان»، فرجام‌گریزن‌پذیر بشر را از مدرنیته اعلام می‌دارد. وی معتقد است که در برگیرندگی این تمدن تاحدی است که توان مقاومت در برابر گسترش آن وجود ندارد. تنها راه چاره، رصد دقیق آن، فهم داشته‌ها، بهره‌گیری از داشته‌ها، التفات به نداشته‌ها، تلاش برای پر کردن خلأها، اشراف به آسیب‌ها و کوشش برای به حداقل درآوردن آسیب‌های احتمالی است. شایگان در زیست‌اندیشه‌ای دوره دوم، مدرنیته را به عنوان عنصری که در هویت جهانیان نفوذ کرده است، به رسمیت می‌شناسد و از این زمان به بعد به جای واژه «غرب»، واژه «مدرنیته» را به کار می‌بندد. به رسمیت‌شناسی مدرنیته به عنوان عنصری حاضر در عصر کنونی، شایگان را به هشدار درباره خطرهای احتمالی التقاط فرهنگی سوق می‌دهد. «اسکیزوفرنی فرهنگی» ویژه ابداعی شایگان برای صورت‌بندی حضور همزمان در ساحات متفاوت است. اسکیزوفرن فرهنگی، در خودیابی خویشتن خویش با نارسایی و ناتوانی مواجه می‌گردد.

شایگان دوره دوم به جای پرداختن به تزاخم غرب و شرق، به سراغ پروبلماتیک اختلاط مفاهیم و اسکیزوفرنی فرهنگی که گریبانگیر ملل شرق گشته، رفته است. برخلاف غرب که پروبلماتیک فعلی آن، سقوط معنویت است، شرق در مواجهه خشن و مکانیکی با جهان جدید که او را متحمل اختلاط مفاهیم و اسکیزوفرنی فرهنگی نموده، در حالت غافلگیری به سر می‌برد. شایگان برای این بی‌خبری و غافلگیری، از مفهوم تعطیلات تاریخی استفاده کرده است. به نظر او، «بیش از چهار قرن است که ما مردمان تمدن‌های آسیایی و آفریقایی در تعطیلات تاریخ به سر می‌بریم. ما همین که بنای معابد فکری‌مان را به سبک گوتیک به پایان رساندیم، دست از کار کشیدیم و به تماشای آن ایستادیم» (شایگان، ۱۳۹۶: ۲۶۸). وی راه‌حل غلبه بر اسکیزوفرنی و اختلاط مفاهیم را تفکیک‌گری و نقادی می‌داند. در نظر او، ما باید دوپارگی خود را مهار کنیم. اسکیزوفرنی

مهارشده بدین معناست که چون «ما ناگزیر از اسکیزوفرنی هستیم، حال که ناگزیر هستیم آن را بپذیریم و بگوییم که ما می‌توانیم در هر دو زمان باشیم». پس باید بدان تن داد و دوپارگی خود را پذیرفت و سعی بر مهار آن نمود (تباشیر و شکوری، ۱۳۹۷: ۲۱۴-۲۱۵).

«انقلاب مذهبی چیست؟»، چرخشی در آثار شایگان به شمار می‌رود که طی آن وارد قلمرو سیاست می‌شود و مسئله ایدئولوژی و رابطه آن با مذهب را طرح می‌کند. در پاسخ به پرسشی که عنوان کتاب است متذکر می‌شود که دو مفهوم انقلاب و مذهب یا انقلاب اسلامی ایران هرچند در دنیای شرق و غرب جا برای خود باز کرده‌اند، نمی‌توانند یک مجموعه منسجم قابل ترکیب باشند؛ زیرا تعلق به دو منظومه یا دو مقوله مغایر دارند. انقلاب، اندیشه و تجربه‌ای است بشری، تاریخی، غربی و منفی، در حالی که اسلام و سنت ابراهیم مبتنی بر تسلیم به خدای یکتا و منبعث از وحی و رسالت بوده، انسان را ساخته و پرداخته یک مشیت ازلی و برنامه ماقبل خلقت می‌داند که حامل خلافت و بار امانت است. جز آنکه برای مقابله با تسلط سیاسی - اقتصادی و تقدم در تمدن علمی - فنی روی ناچاری و رهایی متوسل به سلاح و فرهنگ خود آنها (غرب) شده باشی. شایگان به زیرکی می‌دید: «سنت می‌خواهد با اندیشه‌های جاری هم‌آوردی کند؛ اما هنگامی که به رقابت با آنها برخاست، چاره‌ای جز این ندارد که منطق آنها را بپذیرد و هنگامی که همان منطق را پذیرفت، به‌ناچار کهکشان خود را عوض می‌کند و از میدان نبرد ایدئولوژی سر درمی‌آورد و خود ایدئولوژی می‌شود» (قوچانی، ۱۳۹۷: ۲۷۴-۲۷۶).

ایده شایگان در این دوره حیات اندیشه‌ای، تعامل فرهنگی است، زیرا معتقد است که اگر شباهت‌های سطحی را کنار بگذاریم، خواهیم دید بنیان‌های جهان غرب و شرق، تجانس‌ناپذیر است. با چرخش از ایده تقابل فرهنگی به سوی تعامل فرهنگی، راه شایگان از فردید جدا می‌گردد. شایگان دوره دوم، با تصدیق انعطاف‌پذیری فرهنگ‌ها و تمدن‌ها، اعلام کرد که هوادار این نظر نیست که غرب در حال انحطاط است و باید آن را رها کرد. به جای آن به این باور رسید که «امروزه مشکلات غرب، دیگر تنها به غرب منحصر نمی‌شوند، بلکه به مشکلات سیاره بدل شده‌اند. مشکلات ما نیز هستند و فایده این دوران در همین است که بحران تنها با هم‌گرایی کوشش‌ها از همه جوانب حل خواهد شد» (بروجردی، ۱۳۷۸: ۲۳۶).

انسان‌شناسی دوره دوم (انسان ایدئولوگ - انسان تفکیک‌گر)

شایگان، انسان دوره دوم را «انسان ایدئولوگ» می‌نامد؛ انسانی که دست به درهم آمیختن ناآگاهانه دو الگوی معرفتی متضاد می‌زند. او به این عمل پیوند ناآگاهانه، غرب‌زدگی ناآگاهانه می‌گوید. غرب‌زدگی ناآگاهانه، نوعی از غرب‌زدگی است که در آن شخص تفنن ندارد که معتقداتش به شدت ملهم از آموزه‌های غربی است. اما با وجود این به خیال خود برای نجات و احیای سنتی که بدان باور دارد و فروکوفتن مکاتب غربی از آموزه‌های غربی مدد می‌گیرد. ایدئولوگ که چشم خود را بر واقعیات جاری بسته است، پوششی سنتی بر این واقعیات می‌کشد. «این دو اصطلاح (انقلاب و اسلام)، هیچ خویشاوندی هستی‌شناختی با هم ندارند. هر کدامشان در کهکشانی دیگر سیر می‌کنند. نقطه‌های مرجع و نیز محوری که به دورش می‌گردند، رنگ و بوهایی متفاوت دارند و دارای ارزش‌های مختلفی هستند» (شایگان، ۱۳۸۹ الف: ۲۱۶-۲۱۷).

انسان ایدئولوگ در نگاه شایگان به فرد یا گروهی اشاره دارد که درگیر و متمرکز بر نظام‌ها و ایدئولوژی‌های خاص است. این نوع انسان اغلب دنیا را از منظرها و قالب‌های کلی و بسته می‌بیند و تمام واقعیات، ارزش‌ها و هویت خود را در قالب‌های ایدئولوژیک شکل می‌دهد. این انسان در پی تثبیت و دفاع از یک دیدگاه واحد است و ممکن است میان اعتقادات و واقعیات‌های چندگانه فاصله بیندازد، چون دیدگاهش بر پایه باورهای مطلق و کلی بنا شده است. شایگان این نوع انسان را بیشتر در جوامع و فرهنگ‌هایی می‌بیند که تمرکز بر هویت‌های جمعی و گرایش‌های ایدئولوژیک دارند و ممکن است در نتیجه میزان انعطاف و پذیرش تنوع فرهنگی و تفکر انتقادی را کاهش دهند. انسان تفکیک‌گر اما به فرد یا افرادی اطلاق می‌شود که توانایی تفکیک و تمایز بین واقعیات، ارزش‌ها و هویت‌های متفاوت را دارد. این انسان در مقابل انسان ایدئولوگ، دیدگاه چندبعدی‌تری دارد، به تفاوت‌ها احترام می‌گذارد و توانایی تفکیک و تحلیل مکمل‌های فرهنگی و معرفتی را دارد. او در پی فهم عمیق‌تر، میان راستی و دروغ، هویت‌های متنوع و ارزش‌های مختلف امکان تفاوت‌های معنادار قائل است و در نتیجه دیدگاهی انتقادی‌تر و چندگانه‌تر نسبت به واقعیت دارد. آنچه در اینجا اهمیت دارد، توجه نقادانه داریوش شایگان در مواجهه با غرب است که از عهده انسان تفکیک‌گر برمی‌آید.

چشم‌انداز سیاسی دوره دوم

امیدواری شایگان به جایگزینی میراث معنوی شرق با مدرنیته و نیست‌انگاری غربی، با مشاهده انقلاب اسلامی در ایران و تحولات ناشی از آن به شدت دستخوش دگرگونی می‌شود. انقلاب اسلامی با تبدیل دین به ایدئولوژی سیاسی و بسیج توده‌ها در راستای احیای سنت و مذهب در عصر جدید، پدیده‌ای منحصر به فرد بود که شایگان را به ناکارآمدی رویکرد نیچه‌ای - هایدگری به مدرنیته و میراث شرق به عنوان جایگزین آن آگاه کرد (حسام قاضی و نژادایران، ۱۴۰۱: ۶۷۸). در کتاب «روح قطع عضو شده»، شایگان به شکل عمیقی به نقش سیاست، ایدئولوژی و تمدن نوین در آسیب زدن به هویت و روح انسان می‌پردازد. وی در حال نقادی ایدئولوژی‌هاست؛ زیرا معتقد است که آنها تلاش‌هایی هستند برای تثبیت و مشروعیت‌بخشی به نظام‌های سلطه و قدرت که در قالب روایت‌های کلی، انسان را از حس‌های اصیل، احساسات و هویت‌های چندگانه‌اش جدا می‌کنند.

شایگان بر این باور است که سیاست‌های مدرن، نه تنها در حوزه قدرت و دولت، بلکه در عرصه فرهنگی و روانی هم حضور دارند. رسانه‌ها، آموزش‌ها و تبلیغات سیاسی، مسیر فکر و احساس انسان‌ها را شکل می‌دهند و اعتماد به نفس و هویت انسانی را تضعیف می‌کنند. در نتیجه سیاست به ابزاری برای کنترل و مهندسی فرهنگی و روانی تبدیل می‌شود و افراد را به عنوان یک ابزار در خدمت پروژه‌های بزرگ، کاهش می‌دهند. او بر این باور است که حکومت‌های استبدادی، ساختارهای شرق و غربی که همه‌جانبه‌گرا و توتالیتر هستند، روح و آزادی فردی را شکسته و انسان را به موجودی «قطع عضو شده» تبدیل می‌کنند که در آن، بخش‌هایی از وجودش ناپدید شده است. به محض اینکه شما بخواهید یک سنت را سوار بر جامعه و امور کنید، آن را تبدیل به ایدئولوژی کرده‌اید. آنگاه این سنت، تمامیت‌خواه هم می‌شود و هر کس به آن اعتقاد نداشته باشد، کافر خوانده می‌شود (ر.ک: شایگان، ۱۳۸۹ ب).

آمیختگی دین و دولت از منظر شایگان مردود قلمداد شده و به شکست دین و حتی هتک حرمت به ساحت آن منجر خواهد شد. از این‌رو بهتر آن است که تفکیک حوزه صورت پذیرد و سیاست به اداره اجتماع این‌جهانی متمرکز گردیده، دیانت بر رستگاری

آن جهانی معطوف گردد. حال سؤال این خواهد بود که حذف ایدئولوژی دینی چگونه ممکن است؟ پاسخ به این پرسش، نیازمند طرح این مقدمه است که شایگان باور دارد که امروزه هنجارهای جهان مدرن، به غرب محدود نیست و در کل جهان فراگیر شده است. به عبارت گویاتر، سرنوشت محتوم جهانیان، بودن در دنیای مدرن و تجربه اقتضائات خاص آن است. ایجاد تفکیک میان حوزه‌ها و نیز حفظ اندوخته‌های سنت، مستلزم مجهز بودن به بینش انتقادی است. تفکر جهان‌شمول مدرن را تنها با انتقادی نگریستن و مواجه شدن می‌توان لگام زد. او بر ضرورت نقد ایدئولوژی‌ها و سیاست‌های انقیادگر تأکید می‌کند و پیشنهاد می‌دهد که انسان باید به سمت شناخت و آگاهی عمیق از خود و جهان خویش حرکت کند. در این راه، رویکردهای فلسفی، فرهنگی و روحانی، بهترین راهکار برای احیای روح انسان به شمار می‌آید و در ادامه معتقد است که تنها راه حفظ سنت، خصوصی‌سازی است. یعنی برای اینکه سنت را حفظ کنید، باید در مناسبات عرفی دنیای مدرن قرار داشته باشید. در این فضا و در ساحت شخصی می‌توانید عوالم سنتی خود را حفظ کنید. شاید ظاهر این سخن پارادوکسیکال باشد، اما این تنها راه است. آنچه مربوط به فضای عمومی و رابطه انسان با دولت و قوای دیگر می‌شود، ربطی به سنت ندارد (ر.ک: شایگان).

شایگان دوره سوم (دهه ۷۰ و ۸۰ هجری شمسی)

شایگان در دوره سوم حیات فکری‌اش از تفسیرهای قبلی هایدگری خویش در باب مدرنیته فاصله می‌گیرد و التفات خود را به رویکرد کانت در نقد عقل محض معطوف می‌دارد. کانت با نقد متافیزیک، امکان تازه‌ای برای خلق تفکری کثرت‌گرا در مدرنیته فراهم کرد؛ فرصتی که می‌توانست راه خروجی از بن‌بست نیهیلیسم مدرن باشد. شایگان، علت فاصله‌گیری از هایدگر را چنین وصف می‌کند: تفکر هایدگری، انسان را اسطوره‌ای می‌کند. تفکر هایدگر، کشش به اسطوره‌سازی دارد. برای ما ایرانیانی که به قولی خودمان نزده می‌رقصیم و اصلاً اسطوره‌ای فکر می‌کنیم، این نوع تفکر، آفت است. ولی کانت، اندیشمندی است که به ما می‌گوید چه چیزی را نمی‌توان فهمید، یعنی خطی ترسیم می‌کند و می‌گوید شما در آن سوی این خط دیگر نه با مظاهر، بلکه با ذوات سروکار دارید. از این لحاظ برای ما که ذهنی انتقادی نداریم، می‌توان گفت کانت

تبلور روشنگری از لحاظ فلسفی است. برای ما که ذهن پرسشگری نداریم، کانت بیش از هایدگر به درد می‌خورد و ما را به اندیشیدن وامی‌دارد (ر.ک: شایگان، ۱۳۹۵).

توجه شایگان به مفاهیم پست‌مدرن، به‌ویژه دیدگاه‌های واتیمو از آن‌رو است که ماهیتاً به آرای نقادانه کانت نزدیک است و دغدغه برون‌رفت از متافیزیک اروپامحور را دارد؛ زیرا معتقد است که دیگر هیچ فرهنگی، توان پاسخگویی به نیازهای گسترده و متکثر آگاهی انسان امروز را ندارد. خوش‌بینی واتیمو نسبت به پایان مدرنیته در فضای جامعه پست‌مدرن از این جهت است که امکان مشارکت همه فرهنگ‌ها در یک فرهنگ جهانی فراهم می‌آید. شایگان در شرح دیدگاه جدیدش چنین می‌گوید:

«فرهنگ غربی یک دور کامل زده است و به «تفکر متذکر» تبدیل شده

است. حالا همه چیز را قبول می‌کند. به تمام فرهنگ‌های مختلف با

سعه‌صدر نگاه می‌کند و بدین ترتیب همه فرهنگ‌ها برای خودشان جایی

پیدا کرده‌اند و سفره مدرنیته، سفره بازی شده است. یک بار که در

لس‌آنجلس قدم می‌زدم، بسیار حیرت کردم. در ونیس بیچ کنار آب، انواع

دکان‌های عجیب و غریب وجود داشت. یکی، ماساژ ژاپنی انجام می‌داد،

یک صحنه موزیک راک در حال نمایش بود، آن طرف سیستم

آمریکایی‌های بومی برقرار بود. آنچه به عقل انسان می‌رسید و می‌شد

دید، در کنار هم قرار گرفته بودند. من با خودم گفتم که ما در وضعیتی

زندگی می‌کنیم که همه فرهنگ‌های قدیم و جدید، پهلوی هم به صورتی

موزاییک‌وار قرار گرفته‌اند و خود را نمایش می‌دهند. اینجاست که نقاشی

و فیلم‌سازی و عکاسی ایران هم مطرح می‌شود. من دیگر هر جا می‌روم،

هویت چهل‌تکه می‌بینم. الان جوان‌های ایرانی، چندهویتی هستند.

نمی‌دانم که این خوب است یا بد. ولی آن هویت اصیل دیگر وجود ندارد»

(ر.ک: شایگان، ۱۳۸۹).

ما اکنون شاهد تجدید حیات همه گفتارهای از یاد رفته‌ایم که به پستوهای ناآگاه

بشر رانده شده بودند. به استثنای گفتار جهانی مدرنیته که دستاوردهای آن

اجتناب‌ناپذیر و خواه‌ناخواه ملک و میراث همه بشریت شده است، هیچ هویتی بر دیگر

هویت‌ها، برتری مطلق ندارد (شایگان، ۱۳۹۷ الف: ۴۲). شایگان دوره سوم، تمرکز خویش را بر دال مرکزی «دیگری» استوار می‌سازد. در این دوره معرفتی، شایگان به طور خاص به جهانی شدن جهان و هم‌ارز و ارزش شدن فهم‌ها التفات دارد. او پذیرفته است که در جهان پست‌مدرن واقع شده‌ایم؛ جهانی که از تمامی بایدهای مطلق‌انگار و یگانه‌تبری می‌جوید و مطلقیت عقاید را مسبب تمامی ناکامی‌های متأخر برمی‌شمارد و به جهت جبران نقصان‌های وارد شده، به سمت هم‌ارزی ارزشی حرکت می‌کند. محصول هم‌ارزی ارزشی، به رسمیت‌شناسی غیر یا دیگری است. دیگر همانند عصر مدرن، شاهد اعتبار و یک‌تازی تمدن‌های غالب نیستیم، بلکه تمام فرهنگ‌ها با تمام تنوعشان، واجد اعتبار هستند. چنین جهانی، جهان عرضه داشته‌های فرهنگی است و هر فرهنگ به میزانی که در عرضه و «گفت‌وگو» با اغیار خویش بتواند اقبالی بیشتری را از آن خویش کند، واجد قدرت بیشتری خواهد بود. واجد قدرت بیشتر بودن، به معنای سلب قدرت دیگران نیست. در جهان جدید، قدرت میان تمامی بازیگران حاضر در عرصه جهانی، پراکنده شده است، اما این پراکندگی به طور یکنواخت نیست و به پتانسیل و ظرفیت هر فرهنگ وابسته است. شایگان در تشریح و تبیین نظریه‌اش، این مسئله را مطرح کرده است که هویت ایرانی دارای سه بعد هویت ملی، دینی و مدرن یا همان ایرانی‌ت، اسلامیت و مدرنیت است که البته هر یک در دیگری جا گرفته است و بدین ترتیب مناطقی متداخل را ایجاد کرده که هر دم وضعیت آنها نسبت به یکدیگر پیچیده‌تر می‌شود (روح‌الامین و افشاری، ۱۴۰۰: ۸۱). فرهنگ‌های گوناگون در وضعیت کنونی، هر یک دارای هویت خاص، به رسمیت شناخته شده و مستقل خود هستند که جهانی صدرنگ و چندهویتی را ایجاد نموده است. انسان عصر جدید، هویت اصیل، یگانه و یکپارچه‌ای ندارد، بلکه هویتش، چهل‌تکه است. چهل‌تکه‌گی هویتی که ناشی از تکثرپذیری جهان جدید است، مسئله معنویت را برای شایگان تبدیل به سؤال می‌کند: آیا در عصر و زمانه کنونی، امکان حفظ معنویت در دل مناسبات احاطه‌کننده جهان مدرن وجود دارد؟ تأملات شایگان حول این سؤال بدان‌جا ختم می‌شود که معنویت، عنصری فرهنگی و همه‌جایی است. بدین معنا که فارغ از ادیان مشخص و حوزه‌های جغرافیایی خاص، در تمامی اقصای نقاط جهان شاهد وجود معنویت هستیم. وجود گسترده معنویت می‌تواند مقوم هویت چهل‌تکه

انسان عصر جدید باشد. عبارت دیگری که شایگان برای تبیین وضعیت کنونی، آن را جعل کرده است، عبارت «موزاییک فرهنگی» است. با گسترش بی‌سابقه ابزار ارتباط جمعی و نیز ارتقای روزافزون فناوری، حیطه تعاملات و مراودات انسانی، فرهنگی، علمی، اجتماعی، سیاسی و اجتماعی وسیع‌تر گردیده، فرهنگ هر منطقه در کنار سایر فرهنگ‌ها به صورت موزاییکوار در کنار یکدیگر به حفظ و بقای خود می‌پردازند.

شایگان، اساس مبانی معرفت‌شناسی جدید خود را اینگونه بیان می‌کند: «ما دیگر با دیوارهای استوار معرفت‌های گذشته و انتولوژی‌های سفت و سخت سابق روبه‌رو نیستیم، بلکه با یک هستی درهم شکسته و ویران شده مواجه‌ایم که به صورت لمعات حضور، ذرات گسسته هستی و لحظات برق‌آسای هوشیاری خود را به ما می‌نمایاند» (قرلسفلی و معاش ثانی، ۱۳۸۹: ۱۵۵). وی هرچند در دفاع از مدرنیته و پذیرش تکثر، به نقد نظرهای اندیشمندان پست‌مدرن می‌پردازد، در پس دستاوردها و ویژگی‌های مثبت مدرنیته، آن را از بسیاری لحاظ بی‌جان و فاقد روح می‌داند. به نظر او، مدرنیته صرفاً به چهارچوب حقوقی، سیاسی و اقتصادی انسان می‌پردازد و جنبه‌های درونی حیات از نفوذ آن خارج است؛ زیرا آن را از امور خصوصی تلقی می‌کند. چنین تصویری از مدرنیته، او را به سمت عرفان شرقی می‌کشاند و آن را به‌مثابه یک راه‌حل برای مشکلات دنیای جدید می‌داند (فرخی و نیکفر، ۱۳۹۶: ۱۲۱).

شایگان عمیقاً دل‌باخته معنویت است که در دل ادیان و سنت‌های معنوی یافت می‌شود و آن را به عیان طلب می‌کند. به همین سبب، شرق تا غرب عالم را می‌پیماید و از شانکارا، چوانگ‌تسو، سهروردی، ابن عربی و اکهارت و گفتار معنوی ژرف ایشان یاد می‌کند؛ گفتاری که از عمق تاریخ سر برآورده، تخته‌بند زمان و مکان نبوده، سرشت سوگناک زندگی را در آخرالزمانی که در آن «چراغ‌های رابطه تاریکند» و «بر منار آشنایی‌ها» چراغی نمی‌سوزد، تبیین کرده و معنا می‌بخشد (دباغ، ۱۳۹۰: ۲۶-۲۷). او در تلاش است تا ساحت مغفول وجود آدمی در دوران مدرن را که همانا معنویت است، پی گیرد و نسبت به امکان‌های احیای معنویت در جهان جدید بیندیشد. معنویت موردنظر شایگان در وضعیت خلوص فرهنگی - تمدنی قرار ندارد؛ بلکه استخدام برش‌هایی از سنت هر یک از ادیان معنوی جهان و اتصال با عالم معنا، شایگان را راضی می‌سازد.

انسان‌شناسی دوره سوم (سوژه بازیگوش)

انسان امروزی، مجموعه‌ای است بی‌شمار از دیگران، هم سنتی و هم مدرن که در فضاهای بینابین زیست می‌کند. در این فضای بینابین، انسان چهل‌تکه، سه نمود دارد که عبارتند از: نوگرایان افسون‌زده، بنیادگرایان و انسان مهاجر سیار که شایگان دو مورد اول را انسان جهش‌یافته و مورد سوم را مهاجر سیار می‌نامد. در حالی که انسان جهش‌یافته از پاره‌های شرقی/ غربی وجودی خویش و به تبع تضادها و تناقض‌های این دو حوزه، آگاهی ندارد و آن را وضعیتی عادی می‌پندارند. مهاجر سیار آگاهانه همه ضربه‌های آن را تحمل می‌کند. انسان جهش‌یافته دچار التقاطی یکپارچه و اغلب مشکوک است و وجود او تسخیر همین اختلاط است که خود نیز تجسم تمام‌عیار آن است (شایگان، ۱۳۹۷ الف: ۲۱۳-۲۱۴).

مهاجر سیار به تجزیه و چندپارگی خود آگاه است، ساخته‌های ذهنی قرص و محکم را به کل نفی می‌کند و شخصیت او همچون لباس آرلکن^(۱) از رنگ‌های گوناگون ساخته شده است. وی جزم‌گرا نیست و می‌داند که انسانی چهل‌تکه است. بنابراین سعی در هماهنگی و همراهی با تکه‌های وجودی خویش دارد. به عبارتی یک «مرقع‌کار»^(۲) است که پاره‌های پراکنده خویش را استادانه درهم می‌آمیزد و هویتی جدید و ترکیبی ایجاد می‌کند. بدین‌گونه شایگان معتقد است که در مدرنیته می‌توان از مدار اومانیسیم خارج شد. انسان مدرن، دیگر انسان تک‌ساحتی غربی نیست که تکنیک به بعد وجودی او تبدیل شده باشد. امروزه به دلیل جهانی شدن و ایجاد ارتباطات و تکنولوژی‌های ارتباطی انسان، تکه‌های فراموش‌شده و به حاشیه رانده وجودی خویش را دگربار می‌یابد و سعی در پیوند آنها با یکدیگر در یک سطح افقی (ریزوموار^(۳)) می‌کند (ساداتی‌نژاد و قمریان، ۱۳۹۶: ۴۰۴-۴۰۵).

انسان بازیگوش از منظر شایگان در کتاب «افسون‌زدگی» دارای چهار خصیصه برجسته معرفی می‌گردد: سیاریت تفکر و چهل‌تکه‌گی هویت، سرهم‌بندی، با بیست دهان سخن گفتن و سیاسی بودن. مشابهت سوژه بازیگوش و انسان ایدئولوگ، خصلت سوم (سرهم‌بندی کردن) است؛ اما برخلاف انسان پیوندزن ایدئولوگ که پیوندزنی‌اش به

اختلاط منجر می‌گردد و «با سرهم‌بندی کردن ایدئولوژیک، مخلوط‌های منفجرکننده درست می‌کند»، او به مرقع‌سازی بازیگوشانه دست می‌زند... مرقع‌کاری، گونه‌ای بازی است که امکان ترکیب عناصر گوناگون برخاسته از فرهنگ‌های مختلف جهان را در اختیار ما می‌گذارد تا جهانی رنگارنگ از آن خود خلق کنیم و شهر فرنگی با منظره‌های گوناگون بسازیم (تبشیر و شکوری، ۱۳۹۷: ۲۰۹).

چشم‌انداز سیاسی دوره سوم

منظور از سیاسی بودن سوژه بازیگوش بدین معناست که او برخلاف انسان فرزانه و حکیم، کاملاً متوجه پیامدهای اجتماعی و سیاسی نظریه‌هایش است و نظریه‌هایش در تعامل با این قلمرو شکل می‌گیرد. علت تحول دیدگاه‌های شایگان در پس از انقلاب، به‌درستی در ارتباط با انقلاب اسلامی ایران است. بعد دیگر این سیاسی بودن، با توجه به گرایش شایگان به نوعی پراگماتیسم و تن ندادن به اونتولوژی خاصی آشکار می‌گردد. بیژن عبدالکریمی معتقد است که این تن ندادن به یک حقیقت بنیادین و نهایی، دلایل عملی دارد. این دل‌نگرانی و هراس که مبدا قائل شدن به یک حقیقت نهایی، ما را به لحاظ نظری به سوی نظام‌های تئولوژیک یا ایدئولوژیک و به لحاظ عملی به سوی نظام‌های سیاسی، اجتماعی و اخلاقی توتالیتار و وحدت‌گرا سوق دهد (همان: ۲۱۱).

«من به این نتیجه رسیدم که منشأ زندگی اجتماعی و قانون و مدنیت و

حقوق بشر و دموکراسی و تمام چیزهای مشابه آن در جهان مدرن، غربی

است و نتیجه چهارصد سال تاریخ آنها. به قول چرچیل، دموکراسی

بدترین سیستم حکومتی است، اما چه کنیم که بهتر از آن وجود ندارد.

من فکر نمی‌کنم که سرمایه‌داری و بازار آزاد، کمال مطلوب است؛ اما

تمام تجربه‌های قرن بیستم نشان داد که بقیه راه‌ها، بن‌بست است و ما را

به جایی نمی‌رساند» (ر.ک: شایگان، ۱۳۸۹).

در دوره اصلاحات، نقش داریوش شایگان بیش از هر چیز به عنوان یک شخصیت فکری و فرهنگی تأثیرگذار در فضای عمومی و سیاسی ایران دیده می‌شود. اصلاحات که در دهه ۷۰ شمسی تحت رهبری سید محمد خاتمی شکل گرفت، با تمرکز بر گفت‌وگوهای فرهنگی، مدارا و اصلاحات ساختاری، بستری را برای بازتعریف هویت ملی

و طرح بحث‌های جدید در حوزه فرهنگ و تمدن فراهم کرد. در این فضا، دیدگاه‌های شایگان درباره ارتباطات فرهنگی و گفت‌وگوهای تمدنی، نقش راهبردی پیدا کرد. شایگان با تأکید بر دیالوگ بین فرهنگ‌ها و تمدن‌ها، ایده گفت‌وگوی تمدن‌ها را به زبان سیاستی و در قالب راهبردی مطرح کرد. او این ایده را در برابر دیدگاه‌های تقابل طلبانه و فرقه‌ای قرار می‌داد و پیشنهاد می‌نمود که جهان و ایران در چارچوب تفاهم، احترام متقابل و تبادل فرهنگی قرار گیرند. این رویکرد در بستر اصلاح‌طلبی و فضای معاصر آن دوره، هم‌زمان با شخصیت فکری و سیاسی رئیس‌جمهور وقت، محمد خاتمی که بر تعامل و دیالوگ تأکید داشت، به تأکید و تقویت رسید.

بازگشت داریوش شایگان به عرصه اندیشه در دهه ۷۰، نماد تلاش برای بازسازی هویت فرهنگی ایران در کنار دیدگاهی جهانی شده بود. او این دوره را فرصتی مناسب برای تبیین مجدد رابطه فرهنگ ایرانی با سایر تمدن‌ها و همچنین ترویج گفت‌وگوهای فرهنگی و فلسفی معرفی می‌کرد. در نتیجه ایده گفت‌وگوی تمدن‌ها، در قالب سیاست‌ورزی و در بستر اندیشه‌های فلسفی و فرهنگی، جایگاه مهمی در سیاست و فضای فکری ایران پیدا کرد که نشان‌دهنده نوعی هم‌افزایی میان فضای اصلاح‌طلبانه، شخصیت فرهنگی و توجه به بنیادهای معرفتی در توسعه نگاه‌های بین‌المللی و تعامل‌پذیری ایران بود.

شایگان در هر کجا مقتضی است، تمایل خود را به دموکراسی و لیبرالیسم، با تکیه بر جنبه کثرت‌گرایی آن نشان می‌دهد.

«در اینکه به دموکراسی معتقدم، جای تعجب نیست. اما من از آن جهت

به دموکراسی معتقدم که راه و چاره دیگری جز آن سراغ ندارم. به‌علاوه از

آنجا که آدم تعداد اندیشی هستم، عقاید و گوناگونی آنها را دوست دارم.

حزب واحد برایم مثل روح سیاسی واحد است که هر قدر متعالی و والا

باشد، مرا به ترس و لرزه می‌آورد» (شایگان، ۱۳۹۳: ۴۵).

اعراض وی از نظام‌های اندیشه‌ای و ساختارهای سیاسی که در آنها، جایی برای به‌رسمیت‌شناسی دیگری و شنیدن صدای اقلیت‌های طردشده وجود ندارد، کاملاً مشهود و محسوس است.

نتیجه‌گیری

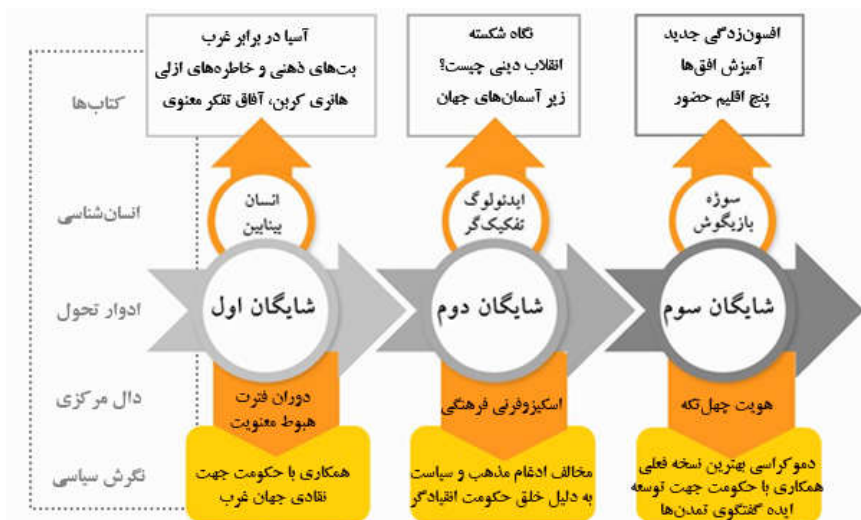
داریوش شایگان از اثرگذارترین متفکران معاصر ایران با دامنه بسیار وسیع مطالعاتی در حوزه علم، عرفان، فلسفه، هنر و تاریخ است که هر یک از این حوزه‌ها را هم در گفتمان غرب و هم در گفتمان شرق مورد مذاقه قرار داده است و به سبب بافتار خانوادگی، تحصیل و سفرهای متعدد، امکان تجربه و مواجهه مستقیم با جهان‌های دیگر را داشته است. رخدادهای تاریخی و آرای متفکران برجسته، به همراه روح در سیلان داریوش شایگان، دینامیسمی تفکری را در طول حیات وی شکل بخشیده‌اند که در کمتر متفکر ایرانی می‌توان آن را سراغ گرفت. پرداختن به حدود و ثغور تحولات اندیشه‌ای شایگان که اغلب از حوزه فلسفی آغاز می‌گردید، اما در همان حوزه باقی نمی‌نماند و به سایر حوزه‌ها از جمله حوزه سیاسی آرای وی نیز تسری می‌یافت، واجد بداعت‌های اندیشه‌ای فراوانی است که توجه مجدانه‌ای را طلب می‌نماید.

مقاله با صورت‌بندی سه‌گانه‌ای از دینامیسم اندیشه‌ای داریوش شایگان، او را در دوره اول، ملهم از متفکرانی چون نیچه، هایدگر، یونگ، هانری کرین، علامه طباطبایی و سید حسن نصر می‌داند که گرایش به عرفان و تجددستیزی را در وی تقویت نموده‌اند. از اساسی‌ترین دغدغه‌ای اندیشه‌ای شایگان در این دوره، هبوط معنویت در غرب و واکاوی آن است. انسان بینابینی، خلق واژه شایگان برای انسانی است که در وضعیت نه شرقی و نه غربی و هم شرقی و هم غربی قرار دارد. شایگان در این دوره به لحاظ منظر سیاسی، معتقد به آن است که چشمه فیاض تشیع در طول تاریخ، عامل هویت‌بخش ایرانیان بوده است و امروز نیز نگهبانان این چشمه فیاض که همانا روحانیون هستند، موظف به تمشیت ساحت سیاسی‌اند. آرای این دوره فکری شایگان در کتاب‌های «آسیا در برابر غرب»، «بت‌های ذهنی و خاطره ازلی» و «کربن، آفاق تفکر معنوی» خود را عیان گردانده است.

در دوره دوم حیات فکری شایگان، دغدغه او از دوگانه غرب و شرق به دوگانه سنت - مدرنیته تغییر موضع می‌دهد و وی در تغییر مسیری نسبت به افرادی نظیر آل‌احمد و شریعتی قرار می‌گیرد و فاصله خود را با اندیشه مارکسیستی و انقلابی حفظ می‌کند. مهم‌ترین رخداد مؤثر در دوره دوم حیات فکری شایگان، وقوع انقلاب اسلامی است. شایگان در کتاب «انقلاب مذهبی چیست؟»، پرسش‌های عمیقی درباره این واقعه مطرح نموده، بیان

می‌دارد که انقلاب و مذهب، مفاهیمی ناهم‌سنخ هستند که امکان مؤانست آنان عملاً ناممکن و ایدئولوژی‌گرایی را آفت این تلازم معرفی می‌کند. دوگانه انسان ایدئولوگ و انسان تفکیک‌گر، دوگانه‌ای است که شایگان برای تأکید بر مضار ایدئولوژی و تسری آن در ساحت اجتماع به آن تأکید می‌ورزد. در ادامه، کتاب‌های «نگاه شکسته» و «زیر آسمان‌های جهان» نیز به تکمیل مختصات دوره دوم اندیشه‌ای شایگان می‌پردازد و با طرح مفاهیمی چون اسکیزوفرنی فرهنگی و اختلاط مفاهیم، وضعیت موجود را تبیین می‌کند.

سومین و آخرین دوره از ادوار اندیشه‌ای شایگان با الهام از متفکران پست‌مدرن همراه است و شایگان با نوشتار کتاب‌هایی چون «افسون زدگی جدید»، «آمیزش افق‌ها» و «پنج اقلیم حضور» می‌کوشد تا بر اقتضائات عصر جهانی شدن و برداشته شدن مرزهای اندیشه، هنر و فناوری تأکید ورزد. در چنین جهانی، سوژه بازیگوش خلق می‌شود؛ سوژه‌ای که هر روز در حال تجربه‌های مرزی است و خود را با دیگری، بیش از هر زمان دیگر در معرض مواجهه قرار می‌دهد. شایگان در این دوره، به‌صراحت بر کارایی دموکراسی تصریح می‌کند و علی‌رغم معایب آن، این نسخه را بهترین نسخه موجود دانسته که در آن، امکان گفت‌وگو و مدارا در ساحت جهانی، بیش از سایر نسخه‌ها، امکان بروز می‌یابد.

شکل ۱- دینامیسم فلسفی و سیاسی داریوش شایگان (گردآورنده: نویسنده)

خلاصه آنکه شایگان با جست‌وجوگری‌های وافر اندیشه‌ای خود، مجال اندیشیدن از زوایای بسیاری را برای ایرانیان فراهم نموده و به تناسب هر دوره فکری، تألیفات و نیز دیدگاه‌های سیاسی مقتضی آن را اتخاذ داشته است. اما آنچه را که از نظر مشی سیاسی در طول هر سه دوره فکری او و علی‌رغم تمام تحولات تفکری، ثابت است، می‌توان در این دو کلام یافت: «او در سیاست، کانتی بود و با اینکه جهان کنونی و سیاست آن را می‌شناخت، به صلح دائم کانت می‌اندیشید و سیاستی را دوست می‌داشت که اخلاقی باشد». «بزرگ‌مردی است دریادل، جهان‌دیده، دانا و فرزانه و فرهیخته و فیلسوف آزاداندیش که عمیقاً صلح‌گرا و مخالف هرگونه خشونت است. مدارا در عالی‌ترین سطح اندیشه و عمل، همراه با طنزی هوشیارانه از وجوه ممتاز شخصیت مهربان و مهرورز اوست». شایگان، سیاست را همچون مرکبی چالاک، در خدمت تعالی بشر به سوی مرزهای انسانیت و اخلاق قلمداد می‌نمود و به همین‌سان در اندیشه او، پرهیز از خشونت و رواج ملاطفت، محسوس است.

پی‌نوشت

۱. Arleechino، شخصیت معروف تئاتر ایتالیایی که لباس چهل‌تکه و رنگارنگ به تن می‌کند.
۲. ریزوم، یک ساقه گیاهی است که به صورت افقی تکثیر می‌یابد و رشد می‌کند.

منابع

برخورداری، عارف (۱۳۹۰) «ماهیت فلسفه سیاسی در ایران دوره اسلامی»، سیاست، دوره چهل و یکم، شماره ۴، زمستان، صص ۱-۱۹.

doi: 10.22059/jpq.2016.59021

بروجردی، مهرزاد (۱۳۷۸) روشن فکران ایرانی و غرب، ترجمه جمشید شیرازی، تهران، فرزانه.
پورحسن، قاسم (۱۳۹۸ الف) می توان شایگان را متفکر فرهنگ‌ها نامید؛ سه دوره فکری داریوش شایگان، ۲۸ آبان ۱۴۰۰، قابل دسترسی در:

<https://www.mehrnews.com/news/4635483>

----- (۱۳۹۸ ب) هم‌اندیشی بازخوانی روایت داریوش شایگان از شاعرانگی ایرانیان، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۲ آذر ۱۴۰۰، قابل دسترسی در:

<https://www.iics.ac.ir/fa/news/18238>

تباشیر، محمد و ابوالفضل شکوری (۱۳۹۷) «خوانش آثار داریوش شایگان بر مبنای مفهوم سوژه بازیگوش»، پژوهش سیاست نظری، پاییز و زمستان، دوره سیزدهم، شماره ۲۴، صص ۳۱-۵۷

doi: 10.22070/iipr.2018.3075.1278

حسام قاضی، روزان و محمد نژادایران (۱۴۰۱) «ریشه‌یابی تحول نگرش داریوش شایگان به مدرنیته»، فصلنامه سیاست، دوره پنجاه و دوم، شماره ۳، صص ۶۶۵-۶۹۰.

خرم‌شاهی، بهاء‌الدین (۱۳۹۷) گنج شایگان، بخارا، شماره ۱۲۴، خرداد - تیر، صص ۲۵۶-۲۶۰.

دباغ، سروش (۱۳۹۰) ترنم موزون حزن؛ تأملاتی در روشن‌فکری معاصر، تهران، کویر.

روح‌الامین، سید احسان و مرتضی افشاری (۱۴۰۰) «مقایسه آرای جلال آل‌احمد و داریوش شایگان پیرامون هنر معاصر ایران با تأکید بر مسئله هویت»، فصلنامه نگره، شماره ۵۸، صص ۷۱-۸۷.

doi: 10.22051/pgpr.2021.33234.1090

ساداتی‌نژاد، سید مهدی و ناهید قمریان (۱۳۹۶) «واکاوی مفهوم سنت از دید متفکران ایرانی: بررسی اندیشه‌های داریوش شایگان و سید حسین نصر»، فصلنامه سیاست، دوره چهل و هفتم، شماره ۲، صص ۳۹۳-۴۱۰.

doi: 10.22059/jpq.2017.63229(

شایگان، داریوش (۱۳۸۹ الف) آمیزش افق‌ها، چاپ اول، تهران، فرزانه.

----- (۱۳۸۹ ب) «چه بخوایم، چه نخواهیم شرقی‌ام»، گفت‌وگو با داریوش شایگان، ماهنامه مهرنامه، شماره ۲ (اردیبهشت)، قابل دسترسی در:

<https://www.hamooniran.ir/item/4036>.

----- (۱۳۹۵) «هویت چهل تکه ایرانی»، گفت‌وگو با داریوش شایگان، روزنامه اعتماد، شماره

----- (۱۳۹۷ الف) افسون‌زدگی جدید؛ هویت چهل‌تکه و تفکر سیار، چاپ دهم، تهران، فرزانه.

----- (۱۳۹۷ ب) بت‌های ذهنی و خاطره‌ازلی، چاپ دوم، تهران، فرزانه.

----- (۱۳۹۸) آسیا در برابر غرب، چاپ چهارم، تهران، فرزانه.

فراس‌خواه، مقصود (۱۳۹۸) «پنج نسخه‌داریوش شایگان در پنج دهه»، حکمت معاصر پژوهشگاه علوم

انسانی و مطالعات فرهنگی، سال دهم، شماره اول، صص ۱۷۳-۱۹۲.

doi: 10.30465/cw.2019.4265

فرخی، سوفیا و جاسب نیکفر (۱۳۹۶) «پروپلماتیک هویت ایرانی در اندیشه‌های داریوش شایگان»،

جامعه‌پژوهی فرهنگی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، بهمن، دوره هشتم، شماره ۴،

صص ۸۵-۱۱۱.

doi: 10.30465/gsc.2017.2764

قرلسفلی، محمدتقی و سکینه معاش ثانی (۱۳۸۹) «ایران فرهنگی در اندیشه‌های داریوش شایگان»،

علوم سیاسی، آذر، دوره پنجم، شماره ۴، صص ۷-۳۴. (قابل دسترسی در:

<https://ensani.ir/fa/article/260759>

قوچانی، محمد (۱۳۹۷) یکی از معدود روشنفکران لیبرال، بخارا، شماره ۱۲۴، خرداد - تیر، صص

۲۰۱-۲۰۲.

Ehsan Ayoobi and Fereshteh Sadat Etefagh Far and Amir Dabiri Mehr and
Mohsen Askari Jahaghi (2021) "The Place of Tradition and Modernity in the
Works and Thought of Dariush Shayegan before the Islamic Revolution of
Iran", International Journal of Political Science, Vol 11, No 1, 109-120.